

Tusculum

2017
SOLIN-10/1

Tusculum
10/1

Solin, 2017.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Špiro Žižić

Urednik

Marko Matijević

Nakladnički savjet

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Josip Dukić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražan Maršić
Ivica Žižić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin i Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

10/1

Solin, 2017.

Sadržaj

7 – 17	Dražen Maršić	Studije o isejskoj carskoj skupini (I) - Cirijak iz Ankone, Issa i Providentia Augusta
19 – 28	Andreja Nađander – Nenad Cambi	Ženski kasnoantoninski portret otkriven na trasi plinovoda u Solinu
29 – 38	Ivo Donelli	Konzervatorski radovi na antičkoj mramornoj glavi iz Radićeve ulice
39 – 55	Dino Demicheli – Ana Demicheli	Počasna baza za kip cara Karakale iz Salone – prenamjena, spajanje i novo čitanje
57 – 69	Ivan Matijević	Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)
71 – 94	Arsen Duplančić	<i>Membra disiecta</i> jednoga salonitanskog mauzoleja
95 – 123	Mirko Jankov	Pjevana štenja u bogoslužnoj praksi župne crkve svetoga Martina biskupa u Vranjicu
125 – 131	Josip Dukić – Bernard Dukić	Dopisivanje don Frane Bulića s rimskim studentom Antom Alfirevićem (1900. – 1902.)
133 – 144	Marinko Mikelić – Nino Švonja	Izvori, bunari i česme u Vranjicu
145 – 160	Blanka Matković	Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946. – 1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente
161		Naputak suradnicima Tusculuma

Dražen Maršić

Studije o isejskoj carskoj skupini (I) - Cirijak iz Ankone, *Issa*

i *Providentia Augusta*

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra
Krešimira IV. br. 2

Kod dijela hrvatskih autora koji su se bavili arheologijom otoka Visa, tj. tamošnjim carskim skulpturama i carskim kultom općenito, uvriježilo se mišljenje kako Cirijak iz Ankone u svome djelu iz godine 1436. donosi podatak kako je na Visu vidio bazu Augustova brončanog kipa s cjelovito očuvanim natpisom. Iscrpna analiza u ovom radu pokazuje da je to pogrešno protumačen podatak. Tekst tobožnjega natpisa s jedne strane u cijelosti odgovara legendama Tiberijevih aseva iz tzv. *Providentia* emisije, a s druge strane nije poznat ni na jednom rimskom epigrafskom spomeniku koji spominje ili je posvećen Uzvišenoj Providnosti (*Providentia Augusta*). U radu se donose i kratki povijesni izvadci o pojavi i razvoju kulta Providnosti. Riječ je o personifikaciji božanske (Augustove) vrline predviđanja i donošenja pravih odluka po pitanju dinastičkog kontinuiteta, kultu koji je uveo Tiberije odmah nakon Augustove smrti s ciljem legitimacije svoje vladavine i vladavine potencijalnoga nasljednika Germanika. Središte kulta bila je *Ara Providentiae Augustae* u Rimu.

Ključne riječi: *Issa*, Cirijak iz Ankone, *Providentia*, August, Tiberije, Germanik

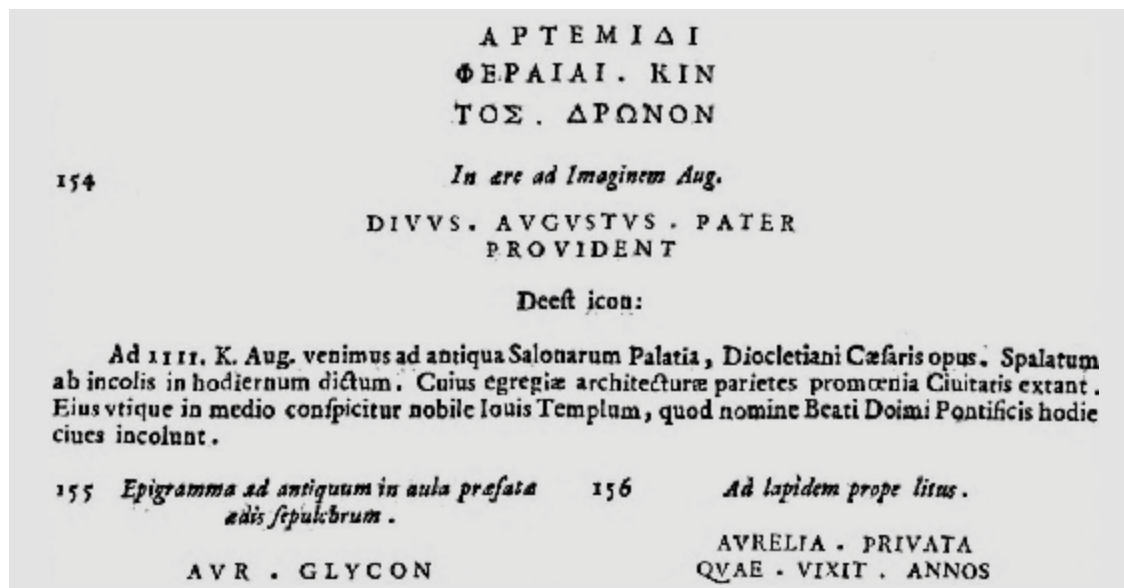
UDK: 930.27(497.5)(210.7 Vis)

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 29. lipnja 2017.

Poslije Narone i Enone iz Ise potječe najveća preživjela skupina carskih kipova na istočnoj jadranskoj obali. Danas raspolažemo s četiri obezglavljena kipa i dvije glave – Vespazijanovom postavljenom na kip togata kojemu očito ne odgovara (danas izloženi u bečkom Kunsthistorisches Muzeju) i Trajanovom prerađenom iz Domicijanove (izloženom u Arheološkome muzeju u Splitu) – međutim, iz arhivske građe doznajemo za još nekoliko otkrivenih i u međuvremenu izgubljenih kipova.¹ Problem njihove interpretacije izuzetno je složen i nezgodno se naslanja na još uvijek otvoreno pitanje administrativnoga položaja grada.²

Poseban odjek u hrvatskoj arheološkoj publicistici izazvao je nedvojbeno navod o jednom isejskom »natpisu« zabilježenom kod Cirijaka iz Ankone godine 1436. tijekom njegova petog putovanja po Mediteranu. Interpretiran je tako što je zaključeno kako je riječ o natpisu koji je stajao na bazi Augustova brončanog kipa.³ Međutim, čitajući izdanje Cirijakovih zabilješki (izgubljenoga manuskripta) s toga putovanja iz godine 1747. ne samo da se ne nalazi uporište za takvu interpretaciju već se dolazi do sasvim drukčijega zaključka.⁴ Tamo donijeti navod u cijelosti glasi (sl. 1):

- 1 Pregledno sa starijom lit.: S. Ivčević 1998, str. 76 i d., sl. 1-7, bilj. 9, 10 i 26; N. Cambi 1998, str. 53 i d., sl. 23-25. Za kipove koji su poznati preko literarne građe v. i B. Kirigin 1999, str. 406 i d. O viškim skulpturama kao svjedočanstvu štovanja carskoga kulta v. I. Jadrić-Kučan 2010, str. 83 i d., osob. 86 i d., sl. 1-3, 5-6.
- 2 Pregledno sa starijom lit. B. Bijađija 2015, str. 19 i d. Pitanje isejske konstitucije i s tim u svezi odnosa sa Salonom postavlja se pri znanstvenoj obradi (i definiciji geografskoga okvira) svake teme sa salonitanskim predznakom, ali i svake istovrsne isejske teme. Dva su glavna suprotstavljena mišljenja: da je Isa zarana potpala pod Salonu unutar koje je bila organizirana kao *praefectura* (M. Suić 1960, str. 148 i d.) te da je vrlo rano konstituirana kao *municipium* (M. Zaninović 1973, str. 501-502). Njima treba pridružiti i mišljenje da je poslije Pompejeva poraza, a prije uzdizanja Salone na rang kolonije, mogla biti u statusu peregrinske općine (S. Čače 2001, str. 99). Važno je naglasiti da predložene interpretacije ne isključuju u cijelosti jedna drugu.
- 3 B. Kirigin 1999, str. 406; S. Ivčević 1998, str. 78, 82; I. Jadrić-Kučan 2010, str. 86.
- 4 Cirijak iz Ankone 1747, str. XXII, n. 154.

Slika 1

Prikaz isejskoga spomenika br. 154 kod Cirijaka iz Ankone (izdanje iz godine 1747.)

In aere ad Imaginem Aug.
DIVVS. AVGVSTVS. PATER
PROVIDENT
Deest icon:

Navod se, kako vidimo, sastoji od uvodne napomene, transkripta »natpisa« i završnoga komentara. Lekcija druge riječi uvodnoga opisa na prvi pogled predstavlja manji problem, no da ona sigurno počinje s diftongom *ae* pokazuje usporedba s istovjetnim znakovima upotrijebljenima u uvodu sljedećeg natpisa br. 155 (u riječima *praefatae* i *aedis*; v. sl. 1). Iz toga slijedi zaključak kako je posrijedi riječ *aere*, ablativni oblik imenice *aes*, *aeris* (n.), s primarnim značenjem »mjed«, »bakar«, »bronca«.⁵ Doslovan prijevod uvoda tako bi glasio: »na bronci uz Augustovu sliku (prikaz)«. Budući da riječ *aes*, *aeris* ima i drugo, općenitije značenje »novac« (jer obični rimski novac i jest bio od bakra ili bronce), moguć je, štoviše i vrlo vjerojatan prijevod »na novcu uz Augustovu sliku«.

Prvo što treba primijetiti je da se iz Cirijakova navoda ne može zaključiti kako je tekst stajao na kamenu (baza kipa je

po prirodi stvari od toga materijala), jer se kao medij spominje bronca, tj. novac. Također, eksplicitno je navedeno da je tekst stajao uz Augustovu sliku, tj. prikaz. Sve pojedinosti dakle govore u prilog novcu. Takvoj interpretaciji, nadalje, u prilog ide činjenica da tekst navodnog »natpisa« uglavnom odgovara legendi s tzv. *Providentia* emisije Tiberijevih aseva, koja je zastupljena na praktički svakom važnijem lokalitetu s kulturnim ostatcima poslijeaugustovskoga razdoblja. Samo kao primjer navodim vojni logor u Burnu gdje je u sustavnim istraživanjima otkriveno više takvih kovanica, nažalost u nešto lošijem stanju sačuvanosti (sl. 2).⁶ Primjerci *Providentia* emisije na aversu prikazuje Augustovu bistu u lijevom profilu s radijalnom krunom na glavi i legendom DIVVS AVGVSTVS PATER (s točkastim interpunkcijama), a na reversu centralno postavljen stilizirani prikaz žrtvenika sa zatvorenim panelima vrata i nejasnom vršnom dekoracijom, te pod njim legendu PROVIDENT(ia) i sa strane slova SC (sl. 3).⁷ Kako objasniti takvu sličnost i smije li se onda decidirano konstatirati da je Cirijak zapravo prikazao novac i da *in aere* treba čitati »na novcu«? Odgovor je čini se potvrđan iako opstaje nekoliko nedoumica.⁸

5 Vidi M. Divković 2006, str. 51.

6 I. Borzić et al. 2014, str. 182, br. 43-45.

7 Pregledno: R. Edwards 2003, str. 151 i d., 400 i sl. 3.35, gdje se raspravlja i o problemu datiranja emisije (po autorici odmah poslije 14. godine). Usp. i M. Grant 1950, str. 62 i d., tab. II, 11, koji se tragom još starijih autora zalaže za nešto kasniju dataciju uvođenja, oko 22. - 23. godine ili poslije, zajedno s drugim emisijama koje nose legendu *Divus Augustus pater*. Po Sutherlandu novac se datira od 22./23. do 30. (?) po Kristu: RIC I, 80-81 (*Tiberius*).

8 Osim potpisanoga, slično mišljenje ima i recenzent djela navedena u bilj. 2, što doznajemo od autora. Usp. B. Bijadija 2015, str. 24, bilj. 44.

Slika 2
Avers i revers asa Providentia serije iz Burna
(snimila S. Olujić Tomaić)

Nameću se opravdana pitanja zašto se Cirijakov potpuni opis zadržava samo na aversu, tj. zašto ne spominje i prikaz are na reversu, odnosno zašto izostavlja slova SC (*Senatus consulto*) s iste strane iako s nje spominje izraz *Provident(ia)*? Na to je pitanje teško odgovoriti, a izlizačnost novca može, ali i ne mora biti razlog. Teoretski bi se smjelo pomišljati i na mogućnost da je riječ o falsificiranom natpisu fabriciranom na način da je dio legende prenijet u kamen i da mu je dato novo značenje (tj. onakvo kakvo se i donosi u hrvatskoj literaturi – *Divus Augustus pater Provident(iae)*). Međutim, tada bi se trebali zapitati zašto i s kojim ciljem bi netko početkom 15. stoljeća podvalio Cirijaku, čovjeku koji je vidio stotine latinskih i grčkih natpisa i koji bi tako nešto vjerojatno odmah prepoznao. Mogućnost da je posrijedi falsifikat po mome sudu zato treba odbaciti. Završni komentar *deest icon* ne pomaže u traganju za odgovorom. To zapravo nisu Cirijakove riječi nego riječi priređivača rukopisa! Da je tome tako pokazuje već prva stranica izdanja iz 1747. na kojoj se spominje znameniti i danas većim dijelom sačuvani luk Melije Anijane u Zadru, čiji opis završava komentarom *sed deest icon in originali* ili u prijevodu »ali bez ikone u originalu«. ⁹ Analizirajući to i sva kasnija mjesta na kojima se spominje sintagma *deest icon* lako dolazimo do zaključka da se tim riječima bilježe oni natpisi koji (pored transkripta) nisu bili prikazani i u crtežu! Tako dolazimo do važne spoznaje da predmetni viški komad sigurno nije bio među nacrtanima

u izgubljenom manuskriptu, zbog čega se kasnije i mogao pojaviti problem s tumačenjem.

Zaključno se smije ustvrditi da je sigurno posrijedi prikaz aversa i dijela reversa jedne od prethodno opisanih kovanica, jer je gotovo beznačajna mogućnost da je Cirijak bio te sreće naletjeti na nekakvu brončanu reljefnu ploču s Augustovim prikazom i još k tome s posvetnim natpisom identičnim legendama na novcu! Mogućnost da se takav komad sačuvao do početka 15. stoljeća bila bi ravna znanstvenoj fantastici. Različiti stav oko dvojbe »natpis ili novac« ogleđa se i u tri glavne epigrafičke baze latinskih natpisa: dok »natpisa« nema u poznatoj Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH) ni u bazi podataka Lupa, Epigraphik-Datenbank Claus-Slaby (EDCS) ga donosi pod brojem EDCS-65000046! Suradnici u EDH i Lupi po tom pitanju očito su ozbiljniji i slijede velikoga Th. Mommsena. On je naime na početku trećega sveska CIL-a, unutar poglavlja *Inscriptiones falsae vel alienae*, pod brojem 176* donio komentar uz Cirijakov problematični navod i tamo naveo: »Cirijak u komentaru uz br. 154 na otoku Visu piše da je vidio bakreni novac s natpisom DIVUS . AUGUSTUS . PATER . PROVIDENT, koji ne bi trebao biti donijet između natpisa« (slobodniji prijevod djelo je potpisnika ovih redaka). ¹⁰

Slika 3
Avers i revers odlično očuvanoga asa Providentia serije
(<http://www.coinarchives.com/89cf41c0f367110e31c54653d5ea7d91/img/goldberg/098/image02225.jpg>)

⁹ Cirijak iz Ankone 1747, str. I, n. 1.

¹⁰ CIL 3, p. 17*, 176*.

Još je jedan razlog zbog kojega Cirijakov navod sigurno treba povezati s novcem, a to je činjenica da se izraz *Providentia* popraćen genitivom *Augusti* ili epitetom *Augusta* na natpisima u kamenu pojavljuje iznimno rijetko, iako je riječ o božanskoj personifikaciji sposobnosti predviđanja i donošenja pravih odluka, jednoj od više vrlina štovanih unutar kategorije imperijalnoga kulta.¹¹ Zanimljivo je da nekoliko natpisa registriranih u epigrafskim bazama ipak govore da je kult ne samo bio poznat i štovan, nego i organiziran izvan granica grada Rima i Italije.

Dva natpisa potječu iz Korinta (provincija Ahaja) i zanimljivo je da su istoga sadržaja, osim u dijelu gdje se navode glasački okruzi čiji su ih predstavnici podigli. Na prvome iz samoga Korinta (HD025948) stoji: *Callicrateae / Philesi fil(iae) / sacerdoti in perpet(uum) / Providentiae Aug(ustae) / et Salutis publicae / tribules tribus Agripp[ia]e / bene meritae* (restitucija prema EDH).¹² S obzirom na dimenzije bloka na kojemu se natpis nalazi (vis. 0,715, šir. 0,525 i deb. 0,42 m), izrađena u formi okomito izdužena kvaderna pravilnih stranica (sl. 4), po svoj je prilici riječ o bazi počasnoga kipa Kalikrateje, Filesove kćeri, koja je, kao što vidimo iz teksta, doživotno obnašala funkciju sacerdote (svećenice) kulta

Slika 4
Baza kipa sacerdote Kalikrateje iz Korinta (EDH)

Augustovske Providnosti i božice *Salus* (Zdravlja). Drugi natpis dolazi s lokaliteta *Isthmia* kod Korinta (HD004768), uklesan je također na bloku, ali nešto manjih dimenzija (vis. 0,52, šir. 0,485 i deb. 0,39 m), odakle vjerojatnost da je i u ovom slučaju riječ o bazi kipa. Natpis glasi: *Callicrateae / Philesi fil(iae) / sacerdoti in perpet(uum) / Providentiae Aug(usti?) / et Salutis publicae / tribules trib(us) Claudiae / bene meritae* (restitucija prema EDH).¹³ Sinkrono postavljanje čak dviju baza s kipovima jasno govori o ugledu koji je Kalikrateja uživala u lokalnoj zajednici i važnosti funkcije koju je obnašala. Oba natpisa datirana su inače u EDH od 14. do 37. godine, tj. u Tiberijevo doba, što je – vidjet ćemo iz kasnije rasprave – zbog povijesnih razloga apsolutno opravdano. Po pitanju restitucije jedina je dvojba ona s razrješenjem kratice AVG u četvrtome retku; u prvom slučaju restituirana je pridjevskim oblikom *Aug(usta)*, a u drugome genitivom *Aug(usti?)*. Razlika nije odveć velika, ali nije ni zanemariva, i zapravo je vezana uz pitanje je li čašćenje Providnosti vezano uz vrlinu, tj. blagoslov cijeloga imperijalnog sustava i carske kuće ili određene carske osobe.¹⁴ Ako se takvu razliku u početku i željelo naglasiti, ona se vrlo brzo izgubila i pitanje je da li je uopće bila razumljiva javnosti.

Treći natpis (HD033257) dolazi iz mjesta *Concordia Saggittaria* u sjevernoj Italiji (nekoć *Iulia Concordia*) i jednostavnoga je sadržaja ispisana u samo dva retka: *Providentiae / Augustae* (sl. 5).¹⁵ Votivnoga je karaktera i neobično važan stoga što je jedan od izvora koji donose pouzdanu nadopunu za kratice AVG s korintskih natpisa. Natpis zauzima sam vrh visokoga bloka koji se lagano širi prema dnu (vis. 1,05, šir. 0,85 i deb. 0,83 m) i definitivno nema odlike žrtvenika. U EDH je natpis datiran u široki vremenski raspon od 27. godine prije Krista pa do 30. po Kristu, što znači od srednjega Augustova doba do pred kraj Tiberijeve vladavine, no osobno sam mišljenja da i njega valja datirati u Tiberijevo doba. O konkretnim razlozima bit će riječi nešto kasnije. Ako nije riječ o žrtveniku, tada je potpuno jasno da je na gornjoj plohi morao stajati nekakav prikaz na koji se natpis referira. To znači da je riječ o još jednom postolju kipa ili prikaza u nekom drugom (reljefnom?) formatu. Sadržaj i format prikaza nažalost nije moguće odrediti iako su izgledni kandidati kip Augusta ili nekakva personifikacija. Th. Mommsen natpis uredno prenosi (CIL 5, 1871), ali to pitanje uopće ne razmatra. Natpisu iz

11 Od razmjerno brojne literature o tom fenomenu usp. J. Rufus Fears 1981, str. 886 i d.; D. Fishwick 1991, str. 455 i d., osob. 458, 462 i d., gdje autor Providnost promatra kao jedno od »utjelovljenja božanskoga blagoslova ili vrline« te drži da je oltar na kojemu se častila *Providentia Augusta* podignut dvadeset i pete godišnjice Tiberijeve adopcije od strane Augusta.

12 EDH HD025948 (15. 12. 2016.).

13 EDH HD004768 (15. 12. 2016.).

14 O toj kontroverzi usp. D. Fishwick 1991, str. 462 i d., gdje se donosi i starija lit.

Slika 5
Posvetni natpis iz Julije Konkordije (EDH)

Konkordije Sagitarije dosta je sličan i natpis na žrtveniku iz Ternija u Umbriji (rimski *Interamna*) koji je dulji samo za jednu riječ i glasi: *Providentiae / Augustae sacr(um)* (CIL 11/2 4171).

To bi bili jedini epigrafski spomenici ranijega 1. stoljeća po Kristu na kojima se pojavljuje sadržaj koliko-toliko usporediv isejskom Cirijakovu »natpisu«. Zajedničko im je da su svi inskribirani na četvrtastim »bazama« ili oltarima, da spominju formulu *Providentia Augusta* (u genitivnom i dativnom obliku), a zacijelo su i sličnoga vremena postanja (Tiberijevo doba). No, kako smo vidjeli, nijedan od njih ne donosi tekst s *Providentia* kovanica niti direktno priziva nekoga od careva. Zašto se uopće u ovom radu tim spomenicima onda pridaje tolika pozornost? Zato što je njihova pojava nesumnjivo vezana uz širenje jednoga od aspekata carskoga kulta kojeg je inaugurirao Tiberije podizanjem eponimnoga žrtvenika u Rimu, za što postoje više nego konkretni dokazi, pa bi eventualno postojanje baze kipa ili votivne brončane ploče na Visu s »natpisom« sadržaja koji donosi Cirijak imalo sasvim konkretne reperkusije i simboličko značenje o kojemu u hrvatskoj

arheološkoj publicistici nije bilo riječi ni u najopćenitijem smislu. To se značenje međutim materijalizira i kroz postavljanje carskih kipova.

Među znanstvenicima donedavno nije vladalo suglasje o tome odnosi li se izraz *Providentia Augusta* na jednu od osobina karizmatičnoga Augusta ili njegova direktnog nasljednika Tiberija, tj. odnosi li se na Augustovu providnost (promisao) da adoptira Tiberija ili pak Tiberijevu providnost oko izbijanja i gušenja Sejanove urote, ali danas pouzdano znamo da je u pitanju ono prvo.¹⁶ Konačan dokaz ponudio je dokument u formi veće brončane ploče iz Betike u Hispaniji (HD030785) pod nazivom *Senatus Consultum de Cn. Pisone Patre*, datiran 12. decembra 20. godine po Kristu.¹⁷ U tom se dokumentu (redak 84) spominje *Ara Providentiae* u Rimu uz koju je stajao Germanikov kip, koji su podigli njegovi sodali Augustali i s kojega je rečenom odlukom trebalo ukloniti Pizonovo ime zbog sumnje u umiješanost oko Germanikove smrti (*[... Cn(aei) Pisonis] patris nomen tolleretur ex titulo statuae Germanici Caesari<s> / [quam ei sodales Augustales in campo ad aram P]rovidentiae possuissent...*). Slijedom toga postaje jasno da je posrijedi građevina i praksa starija od Sejanove zavjere inaugurirana s ciljem veličanja Augusta i njegove božanske dalekovidnosti! O postojanju i položaju žrtvenika nasreću doznajemo i iz drugoga izvora nazvanog *Acta Fratrum Arvalium* (HD000718), tj. manje mramorne ploče iz Rima datirane u 38. godinu.¹⁸ Tu se naziva *Ara Providentiae Augustae* i kaže da stoji na Agripinu polju (*... in campo Agrippae ad aram Providentiae Augustae ...*), a među tamo spomenutim žrtvama jedna se sa sigurnošću može restituirati na nadnevak 26. jula, što je pouzdani datum Augustove adopcije Tiberija (26. jula 4. godine po Kristu).¹⁹ Iako nema kategoričke potvrde da se legenda *Providentia* i prikaz oltara na novcu odnose upravo na žrtvenik u Rimu, što navode neki uglavnom stariji autori, to je ipak najlogičnije i jedino razumno objašnjenje.²⁰ Oltar toga imena ne spominje se u Augustovu autobiografskom djelu *Res Gestae*, koje je zadnju reviziju imalo 13. godine, a nema ga ni na Augustovu novcu, što ide u prilog

15 EDH HD033257 (15. 12. 2016.).

16 Pregledno: R. Edwards 2003, str. 152 i d. Usp. i ovdje bilj. 12 (D. Fishwick).

17 EDH HD030785 (16. 12. 2016.).

18 EDH HD000718 (17. 12. 2016.).

19 M. Torelli 1992, str. 64 i d., tab. III, 5-8. *Fratres Arvales* bili su svećenički kolegij od 12 članova s ciljem štovanja carskoga kulta i kulta *Mater Larum*; pregledno J. Pollini 2012, str. 352.

20 Npr. M. Grant 1950, str. 64, gdje autor smatra da veza vjerojatno postoji, ali da je *Providentia* na novcu upotrijebljena kao vrlina u općem smislu.

tvrdnji da je podignut prvih godina Tiberijeve vladavine, nakon čega je uz njega odmah postavljen i kip Germanika 17. godine ili koju godinu prije.²¹ Tako koristeći različite izvore dolazimo do spoznaje da je *Providentia* (*Augusta*) retrospektivno utemeljena personifikacija brige (vrline) prvoga princepsa oko pitanja dinastičkoga nasljeđivanja i to adopcijom najkvalitetnijih ljudi iz carske kuće – Augustovom adopcijom Tiberija i Tiberijevom adopcijom Germanika – što je u praksi zapravo imalo svrhu legitimacije Tiberijeve vladavine.²² S vremenom će se Providnost poistovjetiti s Tiberijem, što je bio i očekivan razvoj, zbog uvjerenja da je ta božanska vrлина po prirodi stvari utjelovljena u Augustovu nasljedniku, ali i događaja u kojemu se ona navodno ispoljila. Bijaše to gušenje Sejanove zavjere 31. godine, nakon čega su sljedeće godine najmanje dvije zajednice u Carstvu (*Interamna* u Umbriji, Gortyn na Kreti) podigle oltare na čijim se natpisima, među inima, časti *Providentia Ti. Caesari Augusti*, dakle Tiberijeva osobna Providnost koja je osigurala opstojnost julijevsko-klaudijevske kuće.²³ Osobito je interesantan oltar iz Interamne jer iz istoga mjesta dolazi i ranije spomenuti (drugi) oltar s kratkom posvetom *Providentiae Augustae sacrum*. Dva bi spomenika tako lako mogla predstavljati iskaz javnosti vezan uz ista zbivanja iz 31. godine, no to zbog nepostojanja čvršćega kronološkog oslonca za potonji natpis i različite formulacije ipak nije sasvim pouzdano.²⁴ Kult i čašćenje Providnosti, kao personalne vrline careva i općega blagoslova imperijalnoga sustava, nastavili su se i nakon Tiberija, sve do dinastije Severa, a na novcu i do u tetrahijsko doba, o čemu postoje razmjerno brojne potvrde.²⁵

Imajući na umu izvorni smisao kulta Providnosti i ovdje donijete kratke povijesne izvratke o njegovoj pojavi i razvoju, lako se dolazi do zaključka da Cirijakov navod – kada bi se doista odnosio na natpis u kamenu (tj. bazu) ili nekakvu brončanu ploču s jedinstvenim natpisom – ne bi upućivao samo na pojavu kipa diviniziranoga Augusta, nego i prizivanje *in situ*, a moguće i sinkrono postavljanja kipova Tiberija i Germanika.²⁶ Primjer iz Korinta vrlo je znakovit. Pored dvije ranije spomenute Kalikratejine baze, u bazilici toga grada na istočnoj strani Agore otkriveni su

kipovi cara Augusta (*togatus* tipa *Prima porta*), njegovih unuka i Agripinih sinova Gaja i Lucija Cezara (nagi kipovi), koji su zbog važnosti postali eponimni primjerci dvaju portretnih tipova (Korint 135 i Korint 136), glava Germanikova sina Nerona Cezara s kipa togata i akefalni kip u oklopu (*loricatus*), nesumnjivo tek dijelovi ukupnoga skulpturalnog programa.²⁷ Osim uvijek problematične identifikacije akefalnoga lorikata znatniji problem predstavlja tek pitanje kada je postavljen kip Nerona Cezara, jer osim Tiberijeva doba u obzir dolazi i kratkotrajna vladavina njegova brata Kaligule.²⁸ Na južnoj strani korintske Agore postojala je druga, mlađa, julijevsko-klaudijevska grupa koja je sigurno sadržavala kipove Klaudija i njegova sina Britanika.²⁹ Ako ranija skupina pored Augusta uključuje prvu dvojicu krunskih prinčeva – njegove unuke – a potom i kip Germanikova sina Nerona, Tiberijeva princa, uputno je pretpostaviti da je morala sadržavati i kipove Tiberija i Germanika, dijelove iste linije nasljeđivanja, a zasigurno i žena carske kuće, posebice Livije. Dijelovi tih kipova zacijelo se kriju među fragmentima koji još uvijek nisu proučeni i objavljeni. Argumente za iznjetu pretpostavku moguće je vidjeti i u distribuciji nalaza koji ostavljaju praznu cijelu ulaznu i dvije kraće strane bazilike (gotovo svi kipovi su otkriveni uz istočnu stranu s tri pravokutne eksedre), a dakako i u postojanju kulta čija je sacerdotia bila Kalikrateja. Osim toga, ne treba zaboraviti da je Korint bio rimski uljez (kolonija) u srcu Grčke, te da je s Rimom morao gajiti tijesne i posebne veze. Carski kult je zasigurno u tome imao važnu ulogu. Možemo se pitati je li se kult odvijao u unutrašnjosti bazilike (Boschung ju tumači kao *aedes Augusti*) ili u za to prikladnijem prostoru, ali su tamo postavljeni kipovi nesumnjivo bili dio iste ili šire kontekstualne cjeline.

Korint nije jedini potencijalni primjer dokazivanja sadržajne pozadine kulta Uzvišene Providnosti. Razlog zbog kojega je ovdje kao primjer izabran baš taj grad krije se naravno u poveznici s Kalikratejinim bazama. Drugdje takvih natpisa nema već je preostala samo skulpturalna ostavština. Za potrebe ovoga rada nije moguće, a ni potrebno, navoditi baš sve takve primjere. Kao možda

21 Usp. J. Pollini 2012, str. 355.

22 M. Torelli 1992, str. 65.

23 *Interamna*: CIL 11/2 4170; Gortyn: CIL 3, 12036. Pregledno: J.-P. Martin 1982, str. 105, 122. Malo drukčije obrazloženje »sadržaja« posvete Providnosti na natpisu iz Ternija ima D. Fishwick 1991, str. 463, bilj. 56.

24 O toj mogućnosti J.-P. Martin 1982, str. 105.

25 Usp. J.-P. Martin 1982, str. 143 i d.

26 O okolnostima i političkom značenju događaja iz 4. godine po Kristu kratak, ali izvanredno sadržajan prikaz donosi D. Hertel 2013, str. 100-101, bilj. 249.

27 Pregledno s položajem otkrivenih kipova: D. Boschung 2002, str. 64 i d., kat. br. 17.1-4, prilog 6.

28 Usp. D. Boschung 2002, str. 66, tab. 51, sl. 2 i 4.

29 D. Boschung 2002, isto mj., bilj. 423.

najslikovitiji primjer gdje su kipovi dokaz slavljenja politike dinastičkoga kontinuiteta interesantan je onaj iz grada *Veleia* (antička Ligurija u Italiji), gdje su od prvih pet postavljenih kipova togata u tamošnjoj galeriji forumske bazilike (ranije Tiberijevo doba) tri pripadala našim akterima.³⁰ Od naših primjera definitivno najvažniji dolazi iz Narone, gdje su kipovi Augusta, Tiberija i Germanika sigurno bili dio galerije carskoga svetišta, samo je pitanje u kojim ih kipovima valja prepoznati. Augustu je inače atribuiran izvanredno rađeni *loricatus* od penteličkoga mramora s Nereidama i hipokampima (tzv. kip br. 13), uz koji su vezani mnogi problemi o kojima ovdje neće biti riječi, Tiberiju drugi *loricatus* od istoga mramora spojen od ranije poznatoga torza i novootkrivenih fragmenata nogu (br. 17), a Germaniku dvodijelni kip također od peneteličkoga mramora (br. 11), kojemu u tom slučaju pripada i fragmentarno očuvana glava princa.³¹ U priobalju provincije Dalmacije zasigurno je bilo i drugih svetišta opremljenih kipovima prvih dvaju princepsa i Germanika, ali su naši izvori o tome fenomenu – jednako skulpturalni i epigrafski – krajnje fragmentarni. *Veleia*, *Narona* i slična carska svetišta zato na posredan način pokazuju da je kult Uzvišene Providnosti na praktičnoj razini bio sastavni i važni dio kulta carske obitelji i da o njemu treba razmišljati i bez epigrafskih nalaza koji bi to izrijekom potvrdili.

* * *

Kao glavni zaključak ovoga priloga treba podcrtati činjenicu da se interpretacija Cirijakova navoda – po kojoj taj slavni ranorenesansni pisac spominje bazu brončanoga Augustova kipa, koju je vidio na Visu – apsolutno treba odbaciti. Da se podatci ne mogu odnositi na bazu kipa govore brojni kontraargumenti. Podsjetimo da za donijeti

tekst Cirijak eksplicitno kaže kako se nalazi »uz Augustovu sliku« (*ad imaginem Augusti*), što bi značilo – kad bismo prihvatili takvo tumačenje – da je brončani kip bio sačuvan, a u tako je nešto nemoguće povjerovati. Ništa manje nije vjerojatno ni da je bila riječ o nekakvom votivnom brončanom reljefu. Kako samo vidjeli, sadržaj donešenoga teksta ne odgovara ni jednom rimskom natpisu koji je u sadržajnoj vezi s božanskom vrlinom Providnosti, bio Augusta, bilo Tiberija ili kasnijih careva, odnosno imperijalnoga sustava općenito. Sve je to bilo jasno već Th. Mommsenu, no greška s interpretacijom se u hrvatskoj arheološkoj publicistici dogodila.

Ipak, iz Ise potječe nekoliko nedovoljno proučenih carskih kipova, a nekoliko ih je u međuvremenu i nestalo, pa se postavlja opravdano pitanje može li se i Isa naći među lokalitetima (svetištima) koji su udomljavali kipove Augusta, Tiberija i Germanika. Nekoliko potvrdnih naznaka definitivno ima. Kip u oklopu danas izložen u Arheološkom muzeju u Zagrebu pouzdano pripada julijevsko-klaudijevskom razdoblju i tako svjedoči da je u Isi postojala carska skupina iz toga vremena. Daljnja potvrda njezina postojanja su stilski i tehnološki detalji izrade drugih preživjelih isejskih kipova (napose jednoga togata i kipa u herojskoj nagosti), koji odgovaraju istorodnim detaljima s nekih naronitanskih kipova datiranih u to vrijeme, npr. ovdje spomenutom kipu atribuiranom Germaniku. To ne može biti plod slučajnosti i govori da je i postavljanje isejske skupine rezultat široke akcije, planirane i realizirane zacijelo od legata L. Kornelija Dolabele. Takva skupina morala je sadržavati kip diviniziranoga Augusta. Bez njega postav kipova Tiberijeva ili kasnijega kludijevskog doba jednostavno ne bi imao smisla i potrebno uporište. O tome će zbog prevelikoga opsega biti riječi u nastavku ovog serijala.

30 Takvo mišljenje donosi D. Boschung 2002, str. 25 i d., osob. str. 32 i d., prilog 3. Ostala dva togata su vjerojatno Druz Mlađi i L. Kalpurnije Pizon, utemeljitelji skupine. Izvornu skupinu Boschung rekonstruirao s Augustom u sredini, Germanikom lijevo, Tiberijem desno, te Druzom i Pizonom na lijevome odnosno desnome kraju (isto mj., sl. 3, tab. 12-13 i prilog 3). Kipovi Augusta, Tiberija i Pizona su neupitni, a o druga dva su mišljenja podijeljena: tzv. kip br. 9 prepoznavao se kao Druz Stariji i Germanik, a kip br. 8 kao Druz Mlađi i Tiberije Gemel. Usp. H. Jucker 1977, str. 204 i d., tab. na str. 238 (autor umjesto Druza Ml. prepoznaje Tiberija Gemela).

31 Usp. E. Marin et al. 2004, str. 143 i d., sl. na str. 152-157 (August?); 130 i d., sl. na str. 137-142 (Tiberije?); E. Marin et al. 2008, str. 342 i d., osob. 347 i d., sl. 19-22 (= E. Marin et al. 2009, str. 11 i d., 20 i d., 28 i d., 32, sl. 19-21) (Germanik?).

Izvori

- CIL Corpus inscriptionum Latinarum, vol. 3, Berlin 1873 (edidit Th. Mommsen); Supplementum, Berlin 1902 (edid. Th. Mommsen – O. Hirschfeld – A. Domaszewski)
- HD Epigraphische Datenbank Heidelberg, <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/html> (15.-17. 12. 2016.)
- RIC Roman Imperial Coinage, I, (C. H. V. Sutherland), London 1984 (rev. ed.)

Literatura

- B. Bijadija 2015 Bruno Bijadija, *Prilog raspravi o pravnom statusu Ise u rimsko vrijeme*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 57, Zadar 2015, 19-40.
- I. Borzić et al. 2014 Igor Borzić – Nenad Cambi – Miroslav Glavičić – Ivana Jadrić-Kučan – Željko Miletić – Joško Zaninović, *Arheološka zbirka Burnum*, Šibenik 2014.
- D. Boschung 2002 Dietrich Boschung, *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*, Monumenta artis Romanae 32, Mainz am Rhein 2002.
- N. Cambi 1998 Nenad Cambi, *Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Histria antiqua 4, Pula 1998, 45-61.
- Cirijak iz Ankone 1747 Cirijak iz Ankone (Cyriacus Anconitanus), *Inscriptiones seu epigrammata Graeca et Latina reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam, Romae* 1747.
- S. Čače 2001 Slobodan Čače, *Plinije kao izvor za povijest srednje Dalmacije do druge polovice 1. st. po Kr.*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Supplement 1, Rijeka 2001, 91-104.
- M. Divković 2006 Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Bjelovar 2006.
- R. Edwards 2003 Rebecca Edwards, *Divus Augustus Pater. Tiberius and the charisma of Augustus*, Indiana University 2003, doktorska disertacija (rukopis).
- D. Fishwick 1991 Duncan Fishwick, *Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, II/1*, Leiden – New York – København – Köln 1991.
- M. Grant 1950 Michael Grant, *Roman Anniversary Issues. An exploratory study of the numismatic and medallic commemoration of anniversary years 49 B.C. - A.D.375*, Cambridge University Press 1950.
- D. Hertel 2013 Dieter Hertel, *Die Bildnisse des Tiberius*, Das römische Herrscherbild I.3, Wiesbaden 2013.
- S. Ivčević 1998 Sanja Ivčević, *Carske statue s Visa*, Histria antiqua 4, Pula 1998, 75-84.
- I. Jadrić-Kučan 2010 Ivana Jadrić-Kučan, *Štovanje carskog kulta u Isi*, Izdanja HAD-a 26, Zagreb – Split 2010, 83-94.

- H. Jucker 1977 Hans Jucker, *Die Prinzen des Statuenzyklus aus Veleia. Umfang und Datierung der Stiftung des L. Calpurnius Piso*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 92, Berlin 1977, 204-240.
- B. Kirigin 1999 Branko Kirigin, *Arheologija otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 90-91/1997-1998, Split 1999, 405-458.
- E. Marin et al. 2004 Emilio Marin – Marija Kolega – Amanda Claridge – Isabel Rodà, *The Statues from the Augusteum*, u: E. Marin – M. Vickers (ur.), *The Rise and the Fall of an Imperial Shrine. Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, Narona, 6, Split 2004, 70-166.
- E. Marin et al. 2008 Emilio Marin – Amanda Claridge – Marija Kolega – Isabel Rodà, *Le cinque sculture inedite (nn. 5, 9-12): Giulia (?), Lucio e Gaio Cesare, Germanico, Druso e le ultime frammentarie dell'Augusteum di Narona*, Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia 80/2007-2008, Vatikan 2008, 341-392.
- E. Marin et al 2009. Emilio Marin – Amanda Claridge – Marija Kolega – Isabel Rodà, *Skulpture iz Augusteuma Narone. Neizložene i neobjavljene 2004.*, Histria antiqua 18/2, Pula 2009, 9-34.
- J.-P. Martin 1982 Jean-Pierre Martin, *Providentia Deorum. Recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romain*, Collection de L'École Française de Rome 61, Rome 1982.
- J. Pollini 2012 John Pollini, *From Republic to Empire. Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*, Oklahoma series in classical culture 48, University of Oklahoma Press 2012.
- J. Rufus Fears 1981 Jesse Rufus Fears, *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.17.2, Berlin – New York 1981, 827-948.
- M. Suić 1960 Mate Suić, *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine*, Diadora 1, Zadar 1960, 147-174 (= *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, Zadar 1996, 289-316).
- M. Torelli 1992 Mario Torelli, *Typology & Structure of Roman Historical Reliefs*, University of Michigan Press 1992.
- M. Zaninović 1973 Marin Zaninović, *Decuriones at Salona*, Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972, Beiträge zur alten Geschichte 17, München 1973, 499-502.

Summary

Dražen Maršić

Studies of the Issaic Imperial Group (I) – Cyriacus of Ancona, *Issa* and *Providentia Augusta*

Key words: *Issa*, Cyriacus of Ancona, *Providentia*, Augustus, Tiberius, Germanicus

Some of the Croatian authors who dealt with the archaeology of the island of Vis, that is, the imperial sculptures and the imperial cult there, deemed that Cyriacus of Ancona in his work of 1436 stated that on Vis he had seen the pedestal of a bronze sculpture of Augustus with a completely preserved inscription. However, reading the second edition of the Cyriacus' notes from that travel (of 1747) leads to a completely different conclusion. The information published here consists of the introductory note, the transcript of the »inscription«, and the concluding comment (fig. 1). Literally translated, the introduction reads »on bronze next to the image of Augustus«, but since the primary meaning of the word *aes*, *aeris* is »money«, an even more probable translation is »on coin next to the image of Augustus«. Hence, the text provides for no conclusion that it was cut in stone, the material the sculpture pedestal was made of, but this was probably a coin. This interpretation is further supported by the fact that the contents of the alleged »inscription« corresponds to the so called *Providentia* of an issue of the Tiberius' asses (fig. 2). These coins on their obverse show the bust of Augustus in left profile with radial crown on the head and the legend DIVVS AVGVSTVS PATER, and on the reverse an altar with closed panel door and an unclear decoration, under which is the legend PROVIDENT(ia) and next to it the letters SC (fig. 3). The interpretation that Cyriacus actually described a coin is burdened with just a few dilemmas: why does not he mention also the image of altar on the reverse, and why does he omit mentioning the letters SC (*Senatus consulto*) on the same side, while he does mention the word *Provident(ia)*? The wear of the coin can but does not have to make the sought reason. Theoretically, one could also think of the possibility of a forged inscription, forged by transferring a part of the legend into stone. However, this would rise the question why and with what goal, in the early 15th century, one would have tricked Cyriacus, a man who saw hundreds of Latin and Greek inscriptions and who would have recognised the trick immediately. The possibility of this being a forgery is therefore to be rejected. The concluding comment *deest icon* provides no help in searching for answers. These are words by the manuscript editor, meaning »without icon«, the expression denoting inscriptions that (besides the transcript) are not presented by a drawing! The Cyriacus' »inscription« appears neither in the well known Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH) nor in the Lupa data bank, whereas the Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby (EDCS) presents it under the number EDCS-65000046. The first two data bases follow the opinion of the great Th. Mommsen. Namely, in the beginning of the third volume of CIL, in the chapter *Inscriptiones falsae vel alienae*, under the number 176*, he presented comment next to the Cyriacus' problematic statement, saying: »Cyriacus in the comment of the no. 154 on the island of Vis writes that he saw a copper coin with the inscription DIVVS . AVGVSTVS . PATER . PROVIDENT, that should not be presented between inscriptions«. Therefore, Mommsen himself advocated the proposed interpretation of the Cyriacus' statement.

Another reason for which this should be about a coin is that *Providentia* – the divine personification of the ability to foresee and make proper decisions, one of several qualities worshipped within the imperial cult – most rarely appears in inscriptions cut in stone, but when it does appear it is followed by the epithet *Augustus* in its adjectival (*Augusta*) or

genitive case (*Augusti*) form. It is interesting that several inscriptions show that her cult was known and organised outside the city of Rome and Italy. Two such inscriptions – probably statue pedestals – originate from Corinth (fig. 4), are of almost identical contents, and dedicated to *Callicratea*, a sacerdotess (priest) of the cult of *Providentia Augusta* and *Salus*. Further two inscriptions originate from Italy – one from Iulia Concordia (fig. 5), and the other from Interamna in Umbria – bringing typical brief dedications in the dative case. These are rare epigraphic artefacts from the early 1st century AD by their contents comparable with the Cyriacus' Issaic »inscription«, but none of them brings the text from the *Providentia asses*, or directly calls upon Augustus. Appearance of the above mentioned inscriptions undoubtedly results from widening of aspects of the imperial cult inaugurated by Tiberius by erecting the eponymic altar in Rome (*Ara Providentiae Augustae*), that retrospectively established the personification of concern (as a virtue) of the first princeps about the matter of dynastic succession finally aimed to glorifying the Augustus' idea of adoption of Tiberius (and the Tiberius' adoption of Germanicus). We learn of this directly and unmistakably from two first-rate Roman documents called *Senatus Consultum de Cn. Pisone Patre* and *Acta Fratrum Arvalium*. From the former one we learn that *Ara Providentiae Augustae* existed before 20 December 20, and from the latter that one of the rituals practiced there took place on the date of the Tiberius' adoption (16 July 4).

Having in mind the genuine meaning of the Providence (*Providentia*) cult and the extracts on its development known to us, it can be concluded that the cult was manifested on the contents level also in erecting statues to the divinised Augustus, Tiberius and Germanicus. Corinth makes an example of this practice, yet more important because of the discovery of the honorary sacerdotess of Callicratea. In the basilica at the eastern side of Agora discovered is just a statue of Augustus, but a comprehensive analysis of its remains shows that the statues of Tiberius and Germanicus had to make parts of the inventory. Veleia is another important example because of the first five erected statues, three were our protagonists. Naronia is certainly the most important example at the eastern coast of the Adriatic. The first two principes and Germanicus certainly were presented within the imperial sanctuary, the question is in what statues they are to be recognised, and such an attempt has already been made.

From Issa originate several insufficiently studied imperial statues, and some more have disappeared, this rising the question whether Issa, too, can be found among the localities (sanctuaries) that made home to statues of Augustus, Tiberius and Germanicus. There are some affirmative finds. The sculpture in armour, today in the Archaeological Museum in Zagreb, undoubtedly belongs to the Julian-Claudian period, thus evidencing existence of the imperial group in the contemporary Issa. A further proof of its existence are the stylistic and technological details in production of other Issaic statues (especially a sculpture in toga and a nude one), corresponding to the adequate details on several sculptures from Naronia dated to that time. This can not be a coincidence but indicates that erecting the Issaic group also resulted from a wide action, planned and implemented by exponents of the Roman state in the province. Such group must have contained a sculpture of divinised Augustus. Without it, erecting sculptures from the Tiberius' or the later Claudian periods simply would have made no sense and would have been unfounded. Due to the great volume of this matter, it will be discussed in the continuation of this series.

Translated: Radovan Kečkemet

